

SZERBHORVÁTH GYÖRGY*

A megtalált háború

Trauma és identitás a fiatalabb vajdasági magyar írók műveiben

The Found War. Trauma and Identity in the Works of Younger Hungarian Writers from Vojvodina

ABSTRACT: From the 2000s, young Hungarian writers from Vojvodina who grew up in Serbia during the South Slavic wars of the 90s appeared in literature. Although they had no primary war experience, the problem of the hinterland appeared in their works: fear, poverty, flight, migration, national identity, being a minority, and the problem of the motherland. This literature can be called the post-traumatic literature of a post-war generation, which brings a special color to Hungarian literature in general.

KEYWORDS: war, literature, trauma, identity, Vojvodina

„Jöjjön át 5 órára, majd megbeszéljük a háborút” – mondja a szalont vezető hölgy egyik vendégének valamikor 1914-ben, a Nagy Háború alatt Párizsban.¹ Ezt Marcel Proust jegyezte fel *Az eltűnt idő nyomában* befejező kötetében, *A megtalált időben*. A regényfolyam záróakkordjában – emelik ki többnyire az értelmezők – Proust számot vet egész művészetfelfogásával; itt hangzanak el a tételmondatok az emlékezeztől is. Továbbá, hogy ez egy metaregény, amiben önmagát szemléli, és Proust csak önmagáról beszél. Békeidőben talán én magam sem figyeltem fel volna arra (miképpen amikor először olvastam), hogy a regény harmada valójában – háborús irodalom. Mivel Proust beszámol a hátország mindennapjairól, arról, hogy ki mit gondol győzelemről vagy vereségről, életről és halálról, a férfiak hősiességéről és a katonák nyomorúságáról, a hazafiak hamis okfejtéseiről és a média hazudozásáról, a pacifizmusról és a militarizmusról, vagy éppen arról, a franciák hogyan utálkoztak Beethovenről (miképpen 2022-ben orosz művészek, már régen

* A szerző szociológus, a TK Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa. E-mail: horvath.gyorgy@tk.hu

¹ Proust, Marcel: *Az eltűnt idő nyomában VII. A megtalált idő*. Fordította: Jancsó Júlia. Budapest: Atlantisz, 2009. 44.

halottak is tiltólistára kerültek). Proust ír az eluralkodó félelemről, vagy az aggodalomról, vajon mi lesz a hazatérő megsebesült fiatalokkal, miközben úgymond zajlik a társadalmi, a szerelmi és a mindenféle élet... Ugyanakkor az ukrainai háború alatt e sorokat döbbenetes olvasni, hisz mintha semmi sem változott volna bő egy évszázad alatt.

Számunkra, akik éltek az egykori jugoszláviai tájékon a kilencvenes években, a háborúnak mondott irodalom korántsem nóvum, de ahogyan a háborúknak is legfeljebb a terepen van vége, a fejekben nem, úgy háborús irodalom sem csak a háború alatt születik, sőt. Tanulmányomban annak nézek utána, mi történt a vajdasági magyarok irodalmában a posztháborús időszakban, különös tekintettel a fiatalabb generációra – mert mint kiderül, van mit olvasni.

A háborús és a posztháborús írógeneráció

Proustot itt mint véletlenül elém került olvasmányt idéztem fel – lám, miből is lehet háborús irodalom, azt elsőre nem is gondolnánk. Látszólag nem is az, nem harctéri eseményekről számol be (bár egy Párizs elleni Zeppelin-támadásról igen). De akkor mi a háborús irodalom? A filmek kapcsán egyszerűbb a válasz: háborús film az, amiben lőnek a fronton, sebesülteket, halottakat látunk, hősök és áru-lók a főszereplők, partizánok és ellenállók a hátszországban, és persze mind a háború idején játszódik, korhú díszletek között. Ugyanakkor a póre realizmus ma már sokkal kevésbé jellemzi az irodalmat, mint a filmet, amely a digitális technológiával szinte szó szerint a szobánkban robbant, a katonák a heverőnk mellett véreznek el, az élmény szinte életszerűbb, mint a valóságban. Az irodalom ennél finomabb. Ráadásul a nyers leírás sokszor inkább „csak” dokumentarista próza, semmint szép-irodalom. Ezt véltem érzékeltetni, amikor két évtizede a vajdasági magyar íróknak az 1990-es években, illetve az ezredforduló utáni pár évben írott műveit tanulmányoztam.² Születtek remekművek, így az újvidéki Végel László *Exterritorium* című esz-szénaplója/regénye, vagy Tolnai Ottó művei, aki a 90-es évek közepén költözött el Újvidékről Palicsra. De az alkotások többsége inkább kurzusmű volt, mintha egy-egy író úgy érezte volna, megvan a nagy téma, a háború, eljött az ő ideje.

Ugyanakkor a frontot megjárt, akkor fiatal vajdasági magyar katonák közül egy sem jelentkezett háborús szépirodalmi művel (a később íróvá váló vajdasági magyar írók többsége ekkor elmenekült az országból, vagy még túl fiatal volt a katonai szolgálatra). Egyet kivéve, az 1972-es születésű, Robert Yugovich írói néven publikáló topolyai szerzőt, aki *Hontalan hazafi* címmel,³ magánkiadásban jelentette meg a hátoldali szöveg szerint „kordokumentummal felérő regény”-ét, amelyben

² Lásd: Szerbhorváth György: *Háború, irodalom – háborús irodalom a vajdasági magyar irodalomban (1991–2005)*. *Regio*, 2005/3. 89–119.

³ Robert Yugovich: *Hontalan hazafi*. Robert Yugovich Média, Film és Kiadó Kft. [2014].

„a délszláv háborút elfogulatlanul ábrázolja”. A szerző állítása szerint 1990-ben vonult be a Jugoszláv Néphadseregbe, majd Koszovón és Bosznia-Hercegovinában szolgált különleges egységekben, és a harctéri élményeit írta meg egy vajdasági magyar szemszögéből. Miután dezertált, 1995-ben Hollandiába emigrált, ahol többek közt kábítószer-kereskedelemmel foglalkozott balkáni és magyarországi kapcsolatokkal. 2007-ben adta fel magát a magyar hatóságoknak, éveket ült, és a börtönben írta meg e könyvét is több másikkal egyetemben, amelyek maffiakorszakáról szólnak. Megtért bűnözőként, majd vállalkozóként azután fel is hagyott az írással („elfogyott a témám”), és noha történetei érdekeseznek mondhatók és hiteleseeknek, tárgyszerűnek tűnnek, könyveinek irodalmi értéke kisebb, vélhetően nem is szépirodalomnak szánta (mindazonáltal ezek elég jól fogytak a lektűrök piacán, köszönve témáinak és a megírás módjának). A mű ugyan példátlanoknak tűnik, de épp példátlansága miatt – erős a gyanúm, hogy erősen szerkesztett is – nem tekinthető az elemzett korpusz részének. (Ahogyan a szabadkai bér- és tömeggyilkos, Magda Marinko „önéletrajza” vagy a kalandor Eduardo Rózsa-Flores könyvei sem a horvátországi háborúról.)

Másfelől a háború témája színvonalas módon jelent meg éppen az 1992-ig létező újvidéki *Új Symposion* folyóirat egykori szerkesztői által Veszprémben megalapított *Ex Symposion* folyóiratban. Ám az is láthatóvá vált, hogy az átélt élményeken alapuló önéletrajz vagy az esetleg mások tapasztalatait megörökítő történetek önmagukban még nem teszik esztétikailag eredetiekké, hitelessé a szövegeket – saját nyelvet kell találni, azt létre kell hozni, hogy a háborúval kapcsolatos írás (szép)irodalommá is váljék. Azt nem állítom persze, hogy nem születtek izgalmas művek, sőt, így például a menekülés, az otthon elvesztése, a haza kérdése kapcsán is, de mintha a vajdasági magyar írók kevésbé tudták volna megragadni a háborút (amit végül is át sem éltek a maga valóságosságában, kivéve például Újvidék vagy Palics bombázását), inkább menekültek voltak, illetve mintha nem találtak volna hozzá új *saját nyelvet*.⁴

Aztán a 2010-es évek elejétől (de akár már az előző évtizedben is) felfigyelhettünk a vajdasági magyar írók egy új generációjára, amely tagjainak túlnyomó többsége a kilencvenes években még gyerek, kamasz volt. Elsődleges élményük, már amire emlékez(het)nek, inkább a szegénység, a mindennapi félelem, a *sötétség* volt, semmint magának a háborúnak a valósága, de kiderült, hogy ez a háború utáni generáció – teljesen érthető és mondhatni tipikus módon – traumatizált, igenis van olyasmije, amit háborús élménynek nevezhetünk, még ha az másodlagos is. És van mit mondaniuk is, nyelvet keresnek és kreálnak hozzá. És számos olyan mű született több alkotó tollából, amely mind az olvasók körében, mind szakmai téren elismertséget kapott. E tanulmányomban tehát velük szeretnék foglalkozni.

⁴ A háború irodalmának fogalmáról I.: Orcsik Roland: Az emlékezet maradványa – A délszláv háborús diskurzus autopsziája. *Kalligram*, 2011/1.

Előljáróban azonban meg kell jegyeznem, hogy az anyaggyűjtés során kiderült: tanulmányom – szerencsére – bizonyos szempontból nem lesz hiánypótló, így inkább más vonatkozásokra hívnám fel a figyelmet. Ugyanis különösen a szóban forgó írónemzedék kortársai, vagy még fiatalabb irodalomkritikusok, -történészek és -tudósok kritikáira, elemzéseire bukkanhatunk (hogy ez számbelileg sok vagy kevés, az igencsak relatív, ám akár soknak is mondhatjuk, ha azt vesszük, hogy az írók előszeretettel panaszkodnak recepciójuk hiányára, még ha az esetleg létezik is). Így a Vajdasághoz származásilag nem kötődő Deczki Sarolta *Húsz év múlva – Az utóbbi évek vajdasági háborús irodalmáról* címmel írt tanulmányt, amely az újvidéki *Híd*-ban jelent meg,⁵ általában említve meg: „Úgy tűnik, a kortárs irodalom egyre érzékenyebben reagál társadalmi kérdésekre, melyek között éppúgy jelen van a közelmúlt feldolgozatlan vagy kevésbé feldolgozott traumáival való szembenézés készítése”. A háborús témát mind megíró, mind az ezen írókat elemző vajdasági származású Orcsik Rolandot idézve kiemeli, hogy „háború kapcsán alapvetően kétfajta poétikai eljárás különböztethető meg: az autobiografikus próza, valamint a neorealizmus, ám e kettő nem zárja ki egymást”; általában a szakma pedig traumairodalomnak nevezi ezen szövegeket, amelyek egy-egy sorseseemény köré épülnek (ez itt értelemszerűen a háború).⁶ Deczki Sarolta tanulmányában Danyi Zoltán *A döngeltakarító*, Orcsik Roland *Fantomkommandó* és Sirbik Attila *St. Euphemia* című regényeit elemzi, mivel e három műben:

„A szereplők életvilága a háború hatására gyökeresen megváltozik: a másság és idegen-ség világává válik, ami eladdig többé-kevésbé otthonos volt számukra, de legalábbis áttekinthető, biztonságos”.⁷

A zentai, 1994-es születésű Fehér Miklós az Újvidéki Egyetem magyar tan-zsékén *Posztháborús traumairodalom a vajdasági magyar középiskolai irodalom-tanításban* című munkájával szerzett mesterdiplomát 2020-ban, vélhetően ennek részleteit olvashatjuk másutt, és készülő doktori disszertációjának témája is ez. Egyik tanulmányában ugyanazt a három regényt elemezi, amelyeket Deczki (hivatkozva is rá), illetve egy másikban újra Sirbik *művét*.⁸ Marija Deduš pedig 2021-ben diplomázott a Zágrábi Tudományegyetem Hungarológia Tanszékén horvát nyelven, munkájának címe magyar fordításban: *A horvátországi háború a vajdasági*

⁵ Deczki Sarolta: *Húsz év múlva. Hid*, 2018/12. 29–45.

⁶ Az idézeteket lásd: Deczki, 2018. 29–30.

⁷ Deczki, 2018. 33.

⁸ Fehér Miklós: *Posztháborús traumairodalom – vajdasági magyar irodalom*. <https://philos.rs/feher-miklos-poszthaborus-traumairodalom-vajdasagi-magyar-irodalom/> (Letöltés ideje: 2023. április 5.); Fehér Miklós: *A tenger motívuma Sirbik Attila St. Euphemia* című regényében. In: Csányi Erzsébet: *Tenger. A VMTDK top témái*. Újvidék: Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, 2021. 9–20. <https://vmtdk.edu.rs/dokumentumok/vmtdk-top-temak-8-tenger.pdf> (Letöltés ideje: 2023. április 5.)

magyar írók prózai műveiben – *A háborús diskurzus a kortárs vajdasági magyar irodalomban „A dögeltakarító” regény példáján.*⁹ Itt tehát szintén Danyi regénye kerül a fókuszba, ahogyan a temerini, 1992-ben Újvidéken született Ternovác Dániel egyik tanulmányában is.¹⁰ Figyelemre méltó, hogy Ternovác egy másik tanulmányában¹¹ két vajdasági költő, Benedek Miklós és Terék Anna köteteiről írt, utóbbiról itt is szólunk majd.

Persze más elemzéseket is említhetnénk, ezekből a munkákból azonban kitűnik, hogy a kritikusok, irodalomtörténészek felfigyeltek egy korpuszra, szerzők egy csoportjára, amelynek tagjai (nevezzük így) háborús irodalmat művelnek. És minduntalan előbukkan náluk a trauma fogalma, a téma, azaz a háború, a trauma kibeszélhetősége, az elmondhatatlan elmondhatósága, a nyelv kérdése. Mint említettem, az elemzett szerzők kritikai recepciója is létezik (sőt, egyesek díjakat is kaptak), mégis, tanulmányomban szeretném tovább fűzni a témát, újabb szempontokat adva, és szociológiai kontextusba helyezni, más szerzőket is beemelve. Erre azért is szükség mutatkozik, mert ha a fenti tanulmányokat, recepciót nézzük – anélkül, hogy ama értelmetlen megjegyzést tennénk, hogy ez vagy az a szerző erről vagy arról a szerzőről, műről miért nem írt a téma kapcsán –, feltűnő, hogy ugyanazon szerzők kerültek előtérbe (korántsem véletlenül). S noha aligha beszélhetünk nagy számokról, szembeötlő egymás körbeidézése is (ennek persze az is oka lehet, hogy mások nem írtak e témáról).

A háborús irodalom definiálási és értelmezési kérdései

Proust kapcsán már felmerült, mit tekinthetünk háborús irodalomnak (legyen az „jelen idejű” vagy épp posztháborús a megírás idejét, de azt is tekintve, hogy a háború utáni időszakról is szól). Érdemes talán összevetni a (poszt)jugoszláv helyzetet, témánkat W. G. Sebald elmékedéseivel, azokat segítségül hívva. Az 1944-ben, a II. világháború utolsó évében Németországban született, később főleg Angliában élő, s korán, 2001-ben elhunyt Sebald többször is foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy a háború utáni Németországban – noha számosan írtak a háborús időkről olyanok is, akik megjárták a frontot (a legismertebbek Heinrich Böll és Günter

⁹ Deduš, Marija: *Domovinski rat u proznim djelima vojvođansko-mađarskih pisaca. Domovinski rat u proznim djelima vojvođansko-mađarskih pisaca.* Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2021. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:241802> (Letöltés ideje: 2023. március 29.)

¹⁰ Ternovác Dániel: Egy felbomlott létforma vizuális narratívái. *Híd*, 2016/5. 78-87.

¹¹ Ternovác Dániel: *Posztháborús költészet: szilánk, mítosz, álarc. A (délsláv háborús irodalom mint paradigma.)* Híd Kör Egyesület honlapja. <https://hidkor.com/publication/348-poszthaborus-kolteszet-szilank-mitosz-alarc> (Letöltés ideje: 2023. március 29.)

Grass) – Németország bombázásáról alig szólt valaki (Sebald a legjelentősebbként Hans Erich Nossackot emelte ki).¹²

Nem alakult ki a „romirodalom”, mondja Sebald, noha a németek többségének a városok bombázása jelentette az elsődleges háborús élményt, mintegy másfél millió civil vált áldozattá, a menekültek száma pedig tízmillió volt csak a bombázások miatt. Miért lett ez tabutémává? – teszi fel a kérdést Sebald több tanulmányában, előadásában,¹³ illetve egy másik, két tanulmányt és egy utólagos reflexiót tartalmazó kötetben,¹⁴ amelyek a nyolcvanas években aztán nagyobb vitákat is kiváltottak a német sajtóban is, nem csak az irodalmi körökben. Sebald kérdései akörül forognak, hogy a bűnösség és a felelősség kérdését félretéve miért nem foglalkoztak a német írók e szörnyű tragédiával? Vajon szégyellték-e a német háborús részvételt, (jogos) büntetésnek tekintették-e a bombázást, ezért nem tematizálták? Vagy egyszerűen mindenki feledni akart, s inkább az ország újjáépítésére helyezték a hangsúlyt stb.?

Egy effajta összehasonlítás billeghet, de érdemes futnunk egy kört. Persze, jelentős a különbség a vesztes Németország és a vesztes Szerbia közt abban a tekintetben is, hogy a szerb rezsim nem volt totális diktatúra, az írók írhattak, a könyvek megjelenhettek, bár a nacionalista diskurzus a kilencvenes években valamelyest elnyomta a háborúellenes hangokat, így a regényeket, verseket, színdarabokat stb. Azaz itt sosem volt tabu a háború, sőt, az írók jó része mintegy kapva kapott az alkalmon, a filmesek nem kevésbé. Az 1999-es bombázás sem volt tabu, sőt, a rezsim mintha bátorította is volna az írókat – a háborúelleneseket is – annak megörökítésére. Ráadásul csak Slobodan Milošević 2000-es bukása után születtek meg a szerbek által elkövetett bűntettekről, népiirtásokról szóló művek is. Azaz Srebrenica, Szarajevó ostroma, a koszovói események részben mainstream irodalmi stb. témákká váltak (a magyaroknál is, így Bencsik Orsolya említi meg a topolyai vágóhídon – állítólag – elégetett koszovói albánokat, de felismerhető események jelennek meg Danyi Zoltán prózájában is, mint látni fogjuk). Nem túl termékeny annak vizsgálata, vajon született-e horvát, bosnyák, szerb, albán vagy más nyelvű remekmű a kilencvenes évek délszláv háborúiról, de egyelőre úgy tűnik, jó néhány alkotás és szerző ugyan ismert, sőt népszerű lett a volt Jugoszlávia területén és angol, német, hovatovább magyar fordításban, de mára mintha ez az érdeklődés alábbhagyott, sőt eltűnt volna. Hogy aztán mi válik remekművé az utókor szemében, az mindig esetleges (lásd Kertész Imre *Sorstalanságának* sorsát), s az írók felé is értelmetlen bármiféle elvárást megfogalmazni.

¹² Sebald ezen írókról *A történelem és a természeti történelem között – A totális rombolás irodalmi leírásáról és A szomorúság konstrukciója* című esszéiben ír. In: Sebald, W. G.: *Campo Santo*. Novi Sad: Kulturni Centar Novog Sada, 2019. 61–93. és 94–109.

¹³ E tanulmányok összegyűjtve csak 2003-ban jelentek meg *Campo Santo* címmel német nyelven, én a szerb kiadásban olvastam, l. Sebald, 2019.

¹⁴ Magyarul: Sebald, W. G.: *Légi háború és irodalom. A rombolás természetrajza*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2014.

Sebald, mint említettem, a német írók felelősségét firtatta, mert a németek kollektív emlékezetéből eltűnt a német városok 1942 és 1945 közötti bombázása, márpedig az irodalomnak feladata – így ő, amivel nyilvánvalóan jó néhányan vitatkoznának –, hogy a kollektív emlékezetet megteremtse és megőrizze. Érzésem szerint, mint említettem, idővel a szerb irodalomból inkább eltűnik a kilencvenes évek háborúira való *emlékezés*, annak *megőrkítése* (nem túl pontosan megfogalmazva, mert nem is lehet), vagy ha megjelennek is ilyen művek, ez az irodalmi és a szélesebb társadalmi nyilvánosságot különösebben nem foglalkoztatja. Ezért is érdekes, hogy a fiatalabb vajdasági magyar írók egy részénél a téma erőteljesebben jelent meg az utóbbi egy-két évtizedben. Persze a vajdasági magyarok és főleg a fiatalabb írók esetében semmi értelme sincs a felelősség kérdését felvetni, mármint főleg nem a háborúk okán. Számomra azonban egy időben feltűnt, hogy egyes fiatalabb vajdasági magyar írók – párhuzamosan azzal, hogy interjúikban világosan elhatárolódtak attól, hogy bármilyen politikai kérdésben megnyilatkozzanak, mondván, nem az ő dolguk – mintha nem is ezen időkben és nem ezen a vidéken nőttek volna fel. Talán súlyos ítéletem szerint az „apolitikusok” közül a legtöbbjük inkább amatőr és dilettáns módon művelte-műveli az irodalmat. Nem bizonyították, de ők azok, akik magyarországi publikálási lehetőségekhez sosem vagy alig jutottak, míg azok, akik – és akikről szó lesz – nem kerülték el a témát, megtalálták nyelvüket, azok megtalálták magyarországi olvasóikat, és a nevesebb kiadók is megkeresték őket (ez a korábbi vajdasági magyar írógeneráció tagjaira is érvényes). Aligha véletlenül, hisz a téma részben különlegessé is tette őket a magyar(országi) irodalmi nyilvánosságban. Sebaldhoz visszanyúlva: azok a fiatalabb írók nem is találták meg a hangjukat, akik nem „romirodalmat”, háborús irodalmat írtak (persze, jelzem, ez nem kötelező), de (és mert) nem mertek „a külső és belső pusztulás tabujához hozzányúlni”, hogy tehát Sebald kifejezését használjam.¹⁵ Aki azt is hozzáteszi, hogy a tanúk, a potenciális írók esetében „az átélt sokk hatására az emlékezet nyilván részlegesen kihagyott vagy kompenzációsan működött”. Illetve: „A katasztrófából menekült emberek megbízhatatlan, félig vak tanúk voltak.”¹⁶ Másfelől, így Sebald, hiányzott az a nyelv, amely alkalmas a tapasztalatok kifejezésére. Ebben az értelemben azt mondhatjuk, egyes vajdasági magyar íróknak sikerült olyan hangvételt, egyéni hangot találni, amellyel elmesélhetők bizonyos történetek, s nem sztereotip módon reflektálnak az egykori eseményekre. Szó se róla, mivel nem primer háborús tapasztalatokra tettek szert, amitől „félig vak tanúk”-ká váltak volna, ez mégsem lehetett annyira traumatikus a számukra, mint a háborúk, bombázások közvetlen átéelőinek, akikből esetleg írók lettek.

Itt jegyezném meg, hogy noha a melankólia a háborús irodalom egyik gyakori jegye, ami egyébként megjelent az idősebb írógeneráció egyes, főképpen újvidéki

¹⁵ Sebald, 2014. 19.

¹⁶ Sebald, 2014. 33.

tagjainál Szerbia 1999-es bombázásának leírásánál, amit helyben éltek át, a tárgyalandó szerzőinknél ez nincs meg. A melankólia, legalábbis freudi értelemben, mindig egy elvesztett tárgy vagy valami más utáni gyászban mutatkozik meg,¹⁷ s noha több műben is ott az ország, Jugoszlávia – és a tenger – elvesztésének motívuma, ám ezek az írók még elég fiatalok voltak ahhoz 1991-ben, Jugoszlávia szétesésekor, hogy a melankolikus nosztalgia esetükben felmerülhessen, vagy ha fel is merült, elnyomjon minden mást. Itt jegyezném meg előljáróban azt is, hogy e posztháborús íróknál nincsenek háborús történetek (vagy alig), nincsenek hősök, illetve áldozatok, mint a klasszikus háborús irodalomban (és főleg a filmben), melyeknek többnyire elengedhetetlen szereplői, kellékei a jók, és a rosszak (de némi dilemma után legalábbis követelmény, hisz ez élteti a művet, hogy a végére világosan derüljön ki, ki a hős, ki az áldozat).

Akadhat még egy párhuzam, még ha erőltetettnek is tűnik, de felvethető. Sebald Böllt említette meg, tovább fonva *a miért nem emlékeznek és miért nem írták meg* témáját, aki szerint „a kollektív gyökérvészítés eme megtapasztalásában keresendő talán a nyugatnémet utazási láz eredete, az az érzés, hogy sehol sem lehet megmaradni, hogy mindig már máshol kellene lenni”.¹⁸ A szóban forgó vajdasági magyar művek egy részében is a gyökérvészítés témája jelenik meg, az előbb idézett érzés: az alakok sem otthon, sem másutt valójában nem tudnak megmaradni, állandó téma a megvalósult, ideiglenes vagy végleges, vagy éppen tervezett emigráció, a helykeresés, a vándorlás, az utazás (bár ez nem turistaláz, mint amire Böll utalt a németeknél). Mivel többnyire egyfajta önéletírás folyik, előtűnik az is, hogy a szövegek, legalábbis a prózaiak egyes szám első személyben íródnak. A tradicionális forma már nem is elegendő a kifejezésre és a feldolgozásra, ez már a II. világháború után is részben kiderült, s ehhez a tudomány (pszichológia, pszichiátria) újabb eredményei, a posztraumatikus szindróma „felfedezése” is hozzájárultak. Azaz kevésbé jellemző a lineáris történetmesélés (leginkább még Danyi Zoltánnál), s ahogyan szétesik az ország és a család (egyik a másiknak akár a metaforája is lehet, az ország szétesése okozhatja a családot), úgy a diszfunkcionális, anómikus társadalomban dezorientálttá válik az egyén is – aki aztán útnak indul lelki békéjét keresve.

Ki a vajdasági magyar író?

Talán előbb meg kellene határozni azt is, kit is tekintünk vajdasági magyarnak, illetve vajdasági magyar írónak. Nem kérhetjük el tőlük, mint a határon, az útvevőket, vagy érdeklődhetünk anyakönyvük után a hivatalban. Mert akikről szó lesz, ma vagy Magyarországon élnek, vagy éltek ott is egy időben, éppen a háború alatt.

¹⁷ Minois, Georges: *Az életfájdalom története*. Budapest: Corvina, é. n. 298.

¹⁸ Sebald, 2014. 42.

A hetvenes és nyolcvanas években születtek, így akad, aki már betöltötte ötvenedik életévét, de megúszta a katonai szolgálatot. Am mindnyájan a Vajdaságban töltötték gyerekkorukat, illetve részben a háborús kilencvenes éveket. Emlékezetük tehát mindenképpen a Vajdasághoz kötődik, és témájuk is gyakran *vajdasági* és sok tekintetben *magyar*. Lejtmotívum az aggodás az apa iránt, akit elvihetnek a háborúba katonának, folyamatosan jelen van a szorongás, a kamaszkori útkeresés, a szerelem megtalálása. A háttérben ott zúg a tévében a háborús propaganda, látják a képernyőn a bombázást, a halottakat. Mindenki szegénnyé válik, és mindenki menekülne, s ha lehet, meg is teszi. Gyakran megjelenik a tenger – ami a vajdasági magyar irodalom fontos metaforája (volt) Tolnai Ottó révén –, illetve tengerparti városok, Dubrovnik, Rovinj, illetve Szarajevó és más egykori jugoszláviai városok a helyszínek. Azonban a szóban forgó munkák leginkább a vajdasági magyarok által lakott településeken játszódnak, így felismerhetően – ha olykor kimondva nem is – Zentán, Topolyán, Szabadkán, Óbecsén, Kishegyesen, s ezek mellett jelennek meg a magyarországi, az adriai, az ex-jugoszláviai és nyugati helyszínek. Vagyis túlságosan nem erőltetett, ha lehatárolunk egy korpuszt, amit fiatal vajdasági magyar posztháborús irodalomnak nevezünk. És (poszt)traumairodalomnak.

Hogy ki/mi a vajdasági magyar, ezen belül író, az nem pusztán a szokásos identitás(politikai)- kérdés, annak ellenére, hogy mára kikopott a vajdasági magyar irodalmi közéletből a kérdés, hogy hová tartozik ez az irodalom, minek is nevezzük az egykori jugoszláviai, illetve szerbiai/vajdasági magyar irodalmat, amit már „magyar nyelvű irodalom a Vajdaságban” címszó alatt is megtalálhatunk. Egy legutóbbi irodalompolitikai eset, amikor az újvidéki Forum Könyvkiadót alapító és felügyelő szerbiai Magyar Nemzeti Tanács egyes könyveket – ezek szerzői közül többekről is szó lesz – kihúzatott a kiadandók közül, mert íróik ugyan vajdasági származásúak vagy kötődésűek, de ma Magyarországon élnek, azt bizonyítja, hogy ma is van tétje a *ki (lehet) a vajdasági magyar író* kérdésének.¹⁹

A traumairodalom

De mit is értsünk traumán? Mitől poszt a poszttrauma? És hogyan jelenik és jelezhető meg az irodalomban? Mivel a magyar irodalomtudományban ez mára már bevett téma, csak pár mondatot emelnék ki a kérdéskörrel behatóan foglalkozó Menyhért Annától: „[...] a trauma akkor válik irodalmi értelemben elmondhatóvá, ha kialakul az ehhez szükséges irodalmi nyelv. Ez a nyelv nem elfedi a traumát, nem hallgat róla, hanem színre viszi a törést, azt, hogy a trauma előtti nyelv alkalmatlan a trauma elmondására. [...] Ez a nyelv már nem lehet gyanútlan: sokkal

¹⁹ A történet feldolgozását I. Krusovszky Dénes: Családi ügyek. *Magyar Narancs*, 2023. május 25. 25–27.

inkább a kételyt, a bizalmatlanságot magában foglaló, a megszakítottság és a szorongás emlékét őrző, az uralhatatlanság tudását elfogadó, a másikat így megszólító mégis-beszéd.”²⁰ Mára tehát kiterjedt szakirodalma is van a magyar traumairodalomnak, melynek elsődleges témái elsősorban a holokauszthoz kapcsolódnak (az I. és II. világháborús magyar háborús irodalom pedig valójában, de részben bizonyára eltűnt a süllyesztőben, akárcsak 1956), de a 2000-es évektől előtérbe került például az apa, a szülő ügynökmúltjával való szembesülés, de a szocializmus falusi, vidéki szegénységében átélt traumatikus gyerekkor is.

Ha a Vajdaságot nézzük, aligha véletlen, hogy a 2000, de különösen a 2010 után színre lépő, immár a zsenyéken, az első próbálkozásokon túl könyveket (regényeket, próza- és versesköteteket) publikáló fiatalabb nemzedék részben az akkor már szabadkai székhelyű *Symposion* traumaszámaiban mutatta meg magát (bár ez a generációs jelenlét, csoportformálódás megfigyelhető volt az újvidéki *Hid* folyóiratban is) – minden különösebb nemzedéki tudat és szerkesztőségi együttlét nélkül. A mindig is különleges dizájnú folyóiratot ma is Sirbik Attila főszerkeszti, és egy kifejezetten képzőművészeti, tehát voltaképpen szöveg nélküli traumaszámon (2016. 66/2. szám) kívül két hagyományosabb, ahogyan a fedőlapon is jelzik, „trauma/nosztalgia” szám is készült, az első 2012–2013-ban (61. szám), majd a második 2016-ban (66. szám). Jeles magyarországi és vajdasági magyar és délszláv szerzők mellett itt megtalálhatók azon fiatalabb vajdasági magyar, illetve már Magyarországra áttelepült szerzők, akik munkássága jelentős részének egyfajta hátterét adják a kilencvenes évek Jugoszláviája/Szerbiája/Vajdasága, azaz a háborús idők, így Sirbik Attila, Orcsik Roland, Terék Anna, Bencsik Orsolya, Pressburger Csaba, Jódal Kálmán, Szögi Csaba és mások. Ezen íróknak – közülük egyesekről külön lesz szó – egyébként nem csak itt publikált műveiben jelenik meg az etnikai és egyéb konfliktusokkal teli időszak, kifejezetten akár a háború, pontosabban inkább a hátországa, az elvándorlás és a menekülés. Azt ugyan nehéz megmondani, bár feltételezhető, hogy a „trauma/nosztalgia” első számának első írását programatikusan szánta-e a szerkesztőség, de véletlennek ismét aligha mondható a *Lyukas labda* című írás publikálása. Pedig a Stephen Bozen „művésznevű” szerző (Bózsó István 1982-ben született, Királyhalmán él) nem is író (az alternatív politikai nyilvánosságban volt ismertebb), és írása sem mondható kifejezetten szépirodalomnak, inkább önéletrajzi jellegű történetnek arról, hogy az elbeszélő édesanyjával meglátogatja tartalékosként szolgáló apját valahol a már rommá lőtt Baranyában. Itt aztán az öccsével együtt átesnek a tűzkeresztségen, részeg apjuk ugyanis megengedi, hogy löjjenek párat a fegyverével. Otthon aztán a tata kérdezi meg az anyát, hogy van a fia, azaz az apa. A válasz: „Elment az esze!” Végül pedig a fronton kapott labda, amit az ifjú otthon megpróbál felpumpálni, felrobban: „Órákig csengett a fülem.”

²⁰ Menyhért Anna: *Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom*. Budapest: Anonymus – Ráció, 2008. 6.

Az írás ugyan nem remekmű, de magának a témának a felidézése és a történetvégi „poénok” annál jelképeesebbek. Hogy igaz-e a történet, nem oly lényeges, de akár joggal feltételezhetjük, az elbeszélő 9-10 évesen élte ezt át Baranyában, majd idézte fel húsz évvel később. A kulcsszó itt a gyerekkor – a pszichoterápia is általában rögtön ide nyúl vissza –, a részeg apa, a labda felrobbanása mint a háború metaforája. Mindaz, amit elfelejtünk egy időre, ám a trauma később visszatér úgy, hogy magunk sem értjük, mitől is jelenik meg az életünkben, az emlékezet révén mégis tudatosulni fog, és rossz (köz)érzetet szül.

Ilyen értelemben tehát a „nem-író” Stephen Bozen talán nem is tudatosan nyúlt vissza, nem úgy, mint a második nosztalgia/traumaszámba bevezető interjújában a profi irodalmár Orcsik Roland. A kétnyelvű, óbecsei, 1975-ös születésű író 1992-ben került át Magyarországra, s nemcsak irodalomtudományi, hanem szépirodalmi művei egy részének mögöttes terét a hátország adja (ő maga nem volt katona a háborúk alatt, mint jeleztem, ma is Szegeden él, egyetemi oktató). 2016-os *Fantomkommandó* c. regénye²¹ más városokkal összemixelt szülővárosában játszódik, azaz egy kisvárosban, ahol mindenki elszenvedi a történelmet, pontosabban a háború mögötti jelent, a borzalmakat. Ez sem kifejezetten önéletrajzi motívumokkal dúsított regény, talán több a fikció – és persze itt sem a valóságosság a lényeg, nem ettől válik vagy válhat hitelessé a mű. Ahogyan – akárcsak a többi munka kapcsán, amelyekről még szó lesz – nem igazán érdemes felvetni, hogy „kiírás”-ról van-e szó, tudniillik hogy a szerző számára úgymond a regényírás egyfajta pszichoterápia is, a traumák feldolgozása az emlékek feltárása, megírása révén. Ahogy Orcsik nyilatkozta a már idézett interjúban: „A regényemben úgy tombol a háború, hogy egy pisztolylövés sem dördül el, hasonlóan ahhoz, ahogyan a The Cure zenekar pornográfiának nevezte el az egyik lemezét, miközben egy explicit pornójelenet sincs a borítón, illetve a dalszövegekben.”²² Másfelől Orcsik megjegyzi a háborús irodalom kapcsán, hogy „a kérdés azon áll vagy bukik, hogy jó vagy rossz műveket kaptunk-e? Ez tehát esztétikai, poétikai probléma”.²³ Másfelől pedig a trauma szót már annyit használták, mondja, hogy divatossá válva kipukkant.

A hátországban

A hátország sajátossága szinte mindegyikük művében ugyanaz: a szegénység, a kiszámíthatatlanság és kilátástalanság uralkodik. Erkölcs tulajdonképpen nincs is: amíg a fronton ölnék és halnak, itt is lopnak, csálnak, hazudnak, hiszen másképp túlélni sem lehet. Kétes alakok jelennek meg: csempészek, ügyeskedők, tolvajok,

²¹ Újvidék – Budapest: Forum – Kalligram, 2016.

²² Šimon Vuletić, Viktorija: Alapos hentesmunka. Beszélgetés Orcsik Rolanddal. *Symposion*, 2016/66. 14–17., 14–15.

²³ Uo. 15.

de akár feltételezett gyilkosok is. A gyerek anómikus világba születik bele, és kamaszként – amikor egy normális világban is a helyét keresné – ebben a rendnélküliségben kellene megtalálnia magát, megérteni szüleit, a felmenőket (ami szintűgy különben sem kis *munka*), építeni baráti és esetleges párkapcsolatait. Zavaros etnikai viszonyok uralkodnak, menekültek jelennek meg, más nyelvvel, kultúrával találkozni – miközben tinédzserként a saját identitáson kell dolgozniuk. Boldogulni és boldoggá válni ott, ahol, úgy tűnik, senki sem lehet az, és a legkézenfekvőbb emigrációs forma az elvándorlás, sőt, a menekülés. Ez egy felnőtt számára is túl sok kihívás lenne, nemhogy egy gyereknek, kamasznak tíz éven át. Márpedig mindez jellemzi szerzőink életháttérét, nem „a felhőtlen, boldog gyerekkor”. Kamaszként sem adatott meg az idealizmus, a Nagy Igazságok utáni filozófiai kutakodás, még a Szépbe, az esztétikumba sem lehet elmenekülni a pőre valóság elől. Az értékek nem is relatívak, hanem egyszerűen nem léteznek. Túlélni kell először is, és olykor az erőszak sem csak a frontokon jelenik meg: azt egyfelől behozza a házba a tévéhíradó, másfelől ott van a szomszédban, az utcán is. Tehát ez a háttér, ezek a motívumok emelhetők ki műveikből az elemzés perspektívájából.

Ezek az elemek a fiatalabbak között legkorábban talán Aaron Blumm (Virág Gábor 1973-ban született, ma is Kishegyesen él, és az újvidéki Forum könyvkiadó igazgatója) rövidprózájában figyelhetők meg, akinek első önálló kötete 2006-ban jelent meg,²⁴ és a 90-es évek végi, a 2000-es évek elején írt novelláit tartalmazza. Ő egyébként 1991–92-ben volt jugoszláv/szerb katona a hátszországban, de katonatörténeteket nem írt, és e sztorik inkább egy széteső, drogos valaki (aki olykor talán nő) gyakran hallucinogén sztorijai a háborús időkből. Ezekben megjelennek a Horvátországból elmenekült, korábban ott harcoló szerbek is, akiket a nosztalgia, a honvágy gyötör. Az egyik novellában az elképzelt falu Zsák utcájának lakóit végül fegyveresek a falhoz állítják, és mindenkit kirabolnak és kivégeznek; bár az elbeszélő túléli. E prózák szereplői többnyire megkeseredett idősök, s velük szemben – talán az ő sorsukra várva – tengetik életüket a szétesett, a kábítószerbe, alkoholba és misztikus ideológiákba, elméletekbe menekülő fiatalabbak, minden remény, cél, terv nélkül. Mindazonáltal Blumm rövidprózái – akárcsak Benecik Orsolyáéi, akire talán hatott is; s noha önéletrajzi elemek is megtalálhatók bennük, és „saját” falujában, utcájában s környékén játszódnak a történetek – aligha nevezhetők még nyomokban sem szociografisztikusnak, valóságirodalomnak, mert a valóságtól elemelve inkább egy vajdasági Macondóban találjuk magunkat, ahol, ha csodák nem is történnek, az alakok „csodások”, rendkívülek, olykor mesebeliek.

Blumm írásait legpontosabban talán Radics Viktória sorai jellemzik – bár nem rá vonatkoznak –, aki az általa válogatott (és gyakran fordított) boszniai „háborús” irodalom kapcsán írja: „Nem törekszik tiszta formákra, tiszta identitásképletek kialakítására, destabilizálja a műfajokat; a hibrid, líriko-epikus vagy nyers narrációt,

²⁴ Aaron Blumm: *Csáth kocsit hajt*. Újvidék: Forum, 2006.

a töredékességet, sőt a törmelékességet és a mozaik-szerkezeteket választja.”²⁵ Már rég túl vagyunk a lövészárokirodalmon, az „igazi” háborús irodalmon, nincs nagy narratíva sem, nem is lehetséges ott, ahol az ország, a falvak és városok felismerhetetlenné váltak, széthullottak, akárcsak az emberi életek. Ami utána marad, és ami arról írható, menthetetlenül töredezett, szétesett.

Humor és háború?

Blumm gyakran abszurd(nak tűnő) történeteiben ugyan jókat lehet derülni is – „a humor gyógyít” –, de a háború a humorral inkább a bácskossuthfalvai (moravicai) Szakmány György prózájában ötvöződik. Az 1977-es születésű szerző a háború után volt sorkatona, a kilencvenes évekbeli középiskolás és egyetemi éveit a háborúk szele lengte körül. Az újvidéki egyetemen tanult magyar irodalmat, a NATO-bombázás során emigrált Szegedre, aztán 2000 után volt szerb katona, majd Budapestre költözött, azóta nemigen ír. Számára alighanem a háborús idők voltak a meghatározók és inspiratívok, írásaiban pedig identitásmeghatározó a szerb–magyar viszony is oda-vissza vándorlásának „köszönhetően”. 2007-ben, azaz harmincévesen publikálta novelláskötetét, az *Apu nem megy sehová*.²⁶ A címbebeli apa emblematikusan jelzi, hogy tárgyalt szerzőink számára a háborús években való szocializálódást mennyire meghatározzák az apa, a szülők, a nagyszülők. Szakmány írásaiban igen jól kitapinthatók az önéletrajzi elemek, de az (ön)írónia, a humor nem mindig segít az elemelkedésben, noha a szerző olykor érzékelhetően erre törekedett.

Tehát a háborús, hiperinflációs időkben járunk, az apa gimnáziumi tanár, aki fizetesként pénz helyett egy gágogó libát kap. Mintha egy Kusturica-filmben járnánk, egy abszurd történetben, pedig ez a valóság – egy család falusi mindennapjai, miközben a fiú elkezd az egyetemet Újvidéken. Mindent áthat a balkáni háborúk okozta kilátástalanság, a hangulat depresszív. A diákok a katonai behívót várják – és ismét tipikus téma, hogy eközben azon gondolkodnak a kocsmákban, emigrálsz-e Magyarországra vagy éppen Ausztráliába. Az egyik novellában, *Az utolsó romantikus* címűben a főhős, Futrinka egy pétervárad-i kávézóban (kafana) a barátjának a szerb hadseregben eltöltött évről beszél (hablatyol), az onanizálástól kezdve az öngyilkossáig; továbbá a Balkánról, a muzulmánokról, a szerbekről, mégis elégedettnek mondja magát, mert mindez jól jön majd az íráshoz, hiszen író akar lenni, tehát pozitívan néz saját tapasztalataira. Itt szintén megtalálható az autobiografikus elem, mint látjuk, a háború élménye és az írás itt is összekapcsolódik, az elbeszélő, avagy az író Szakmány „hálás”, hisz e kötet is így jöhetett létre.

²⁵ Radics Viktória: A háború mint poétikai fordulat Bosznia-Hercegovinában. *Alföld*, 2008/6. <https://epa.oszk.hu/00000/00002/00118/radics.html> (Letöltés ideje: 2023. május 21.)

²⁶ Budapest: Palatinus, 2007.

Végül ismét mondhatni bevett módon akad egy novella a NATO-bombázásról is. Szakmány prózája a tárgyalandó munkák közt talán leginkább realista, vagy ahogyan Lukács György határozta meg: kisrealizmus, ahol az élet esetlegességei, az esetleges emberi sorsok rajzolódnak ki.

Vér, szerelem, háború

Bár földrajzilag közel, időben viszont egy évtizeddel távolabb áll az 1985-ös, bács-topolyai születésű Bencsik Orsolya Szakmány Györgytől, prózája inkább Aaron Blumméhoz viszonyítható. A (kis)realizmus helyett az ő novelláit, narratíváját is inkább a fragmentáltság jellemzi, bár kevésbé, mint Blummét.

Bencsik Orsolya egyébként a gimnázium elvégzéséig szülővárosában élt, majd Szegeden tanult magyar nyelv és irodalmat, ebből is doktorált, ma pedig ugyanott az egyetemen tanít. Azaz a kilencvenes éveket gyermekként még Topolyán élte át, itt fejezte be az általános iskolát – pontosabban majdnem nem fejezte be, hiszen az 1999-es NATO-bombázáskor volt végzős. Az önéletrajzi elemek első prózakötetében, a 2012-ben megjelent *Akcio van!* címűben²⁷ is jól detektálhatók, így elsősorban a kisváros, Topolya, az elbeszélő pedig ugyancsak 1985-ben született. Am ahogyan a szerző második prózakötetének mottójában jelzi Dubravka Ugrešić-től: „a kérdés, hogy önéletrajzi jellegű-e ez a regény, legfeljebb a rendőrségre tartozhat, nem pedig az olvasóra”. Ki kell emelni azt is, hogy Bencsik Orsolya doktori disszertációjában, ami könyvként is megjelent,²⁸ noha egy évtizeddel később, mint az *Akcio van!*, jól láthatóan irodalomtudósként is foglalkozik a témával. Tudniillik a vajdasági magyar írók – elsősorban az (egykori újvidéki) Juhász Erzsébet, Tolnai Ottó és Végel László – olyan témáit elemzi, mint a szülőföld, a haza, az otthontalanság, a honvágy, de a peremlét és a háborús kataklizmák kapcsolatát is. A délszláv vonatkozásokat is érinti a háborús tapasztalatok és a traumák kapcsán. De időben ezen irodalomtudományi érdeklődését éppen irodalmi művei előzték meg, tehát utóbbiak nem egy korábbi elméleti kutakodás „párlatai”.

Visszatérve a könyvhöz: az apa 1991-ben, tehát amikor az én-elbeszélő hat éves volt, Szegedre menekült a behívók elől. 1999-ben pedig a lányaival együtt menekül át immár ismét Szegedre, ami fontos vonatkoztatási pont a Topolyával való összevetésben. Az anyának viszont vissza kellett térnie, hogy az iskolában ügyeljen. A hangulat otthon mindig abszurd, groteszk, a narratíva gyakran ironikus. A vér a disznók és egyéb állatok levágásakor kerül elő újra és újra, mintegy a hátszín háttérszínéül. A lánynál pedig a menstruáció, így a vér kerül elő újra és újra, a háborúzással párhuzamosan, utóbbi témát elemelve. A többiek arról

²⁷ Bencsik Orsolya: *Akcio van!* Forum: Újvidék, 2012.

²⁸ Bencsik Orsolya: *Énekes Krisztina rongyikái*. Újvidék: Forum, 2022.

beszélgetnek, ki lőné le a galambokat: „A szomszéd lelőné. Apám lelőné. Anyám lelőné. Nagypám [...] A már régóta nem létező légpuskáját ajánlja [...] A légpuskát, egy Slavia 630-ast, még a NATO-bombázások után be kellett szolgáltatnunk [...] Engem ez akkor éppen nem érdekelt, mert a menstruációmmal voltam elfoglalva, pontosabban annak várásával.”

Ha a kötet regény lenne, családregegy lenne, így inkább családnarratívának mondható. Megjelennek a szerb menekült szomszédok is, a lány a szerelmet keresi a szintén Macondo-szerű településen: „a menekült szomszéd mindkét fiát elfogadtam volna”. „Imaginárius tereket járok be” – mondja, de kapunk itt családi történeti traumákat is, és akár (elképzelt) szociografisztikus leírást is: „Amikor 1991-ben elfogyott a boltokból az áru, és már bónra is csak nagy nehezen lehetett kenyeret venni, a faluból eltűntek a házi kedvencek is. De ezek maradtak utoljára, mert először a kóbor kutyákat, a galambokat, varjakat és verebeket, nem beszélve a közeli halastó állományáról, pusztítottuk el...”

Bencsik Orsolya következő kötete, a *Több élet*²⁹ az előző folytatásának is tekinthető lenne, ennek közege is a család, ám itt a hangsúly lassan áthelyeződik a Magyarországra költözésre, de visszaugrunk Topolyára is, voltaképpen, igazi „valós történetekbe”, amelyek az ismeretleneknek aligha hihetőek:

„1998-ban tehervagonokban szállította a szerb hadsereg a faluba a hullákat. Éjszaka égették el az albánokat, a szemétfeldolgozó üzem munkásai reggel forró kohókat találtak. Nyár volt, fülledt meleg, a faluban mégsem lehetett éjjel ablakot nyitni.”

A brutális jelenetről azonban rögtön átugrunk oda, hogy az apa miért nem tud mégsem Magyarországon maradni dolgozni.

A fűlszöveg „szétirt lányregény”-ként határozza meg a *Több életet*, amire vonatkoztatható Svetlana Slapšak gondolata: „szemben a régi, patriarchális irodalmi szemlélettel a ’háborús és menekült irodalom’ közelebb áll a női irodalom poétikáihoz, [...] a szövegek kollázsszerűen áramlanak egymásból egymásba, és látszólag összefüggéstelen fragmentumokból, gyors beszédmód-váltásokból állnak, műfaji hibridizáció és sokszínűség jellemzi őket”.³⁰ Ám Bencsik szövegei tematikailag is túlmennek a háborús irodalmon, mert a migráció nemcsak a háború előli menekülés, hanem a provincia mindenkori nyomora, kilátástalansága előli is. A két ország között ide-oda vándorló szerző/elbeszélő pedig eltérő nyelvi-kulturális közegeket váltogat, hol jobban, hol kevésbé, miközben újabb s újabb dolgok vesznek el (mint

²⁹ Budapest – Újvidék: Magvető – Forum, 2016.

³⁰ Erre szintén Orcsik Roland hívja fel a figyelmet: Svetlana Slapšak: Antonije Žalica: Trag zmajeve šape, ili jedno čitanje jugoslovenske ratne i izbegličke književnosti. *ProFemina*, 2002/29–30. 227.

a nagypapánál az Adriai- tenger). Ahogyan az egyik kritikus megjegyezte az *Akción van!* kapcsán: ez valójában válságirodalom.³¹

Nem mind trauma, ami annak látszik

Bencsik Orsolya két kötete közt jelent meg 2015-ben a zentai Danyi Zoltán regénye,³² amely az összes felmerült szempontból figyelmet érdemel. Danyi 1972-ben született, édesanyja magyar állampolgárként került Zentára. A jugoszláv/szerb hadseregben nem szolgált, középiskolába egy ideig Szegeden járt, majd Újvidéken tanult magyar irodalmat, itt szerzett diplomát, majd Budapesten doktorált. Három verseskötetet publikált, irodalomtudománnyal és -történettel foglalkozott (például Hamvas Bélával), majd visszatelepült Zentára, ahol édesapja nyomdokain rózsakertészettel foglalkozik (és ennek nem kis jelentősége van prózája alakulása szempontjából). Noha a kisebbségi sorsban avagy létben élő íróktól gyakran elvárt, hogy értelmiségiként is megnyilatkozzanak, Danyi – akárcsak sokan mások, a tőle ifjabbak is, már aki a Vajdaságban él még – a közelettől inkább távot tartja magát. *A dögeltakarító* ezek után több tekintetben is regényként, azon belül háborús regényként stílusosan nagyot robbant, szakmai körökben mindenképpen – neves díjakat kapott a szerző, a könyvet németre is lefordították.

A regény a fronton is játszódik, ahol a főhős állati tetemeket szed össze társaival, és igen durva, naturalisztikus leírásokat kapunk a terep megtisztításáról, magáról a háborúról.³³ Ez adja mintegy a regény keretét – noha ez a mű is elég mozaikos –, s inkább a menekülés regénye is, mert hősrünk az emlékei elől is menekül, azoktól Berlinben, az Adriai-tenger partján, Budapesten, Temerinben, Újvidéken, Belgrádban próbál szabadulni. Annyiban realisztikus, hogy a helyszínek plasztikusan ábrázoltak, mintegy ott láthatjuk magunkat (különösen, ha eme helyek és ama idők ismerősek az olvasónak). A számos kritikából³⁴ és interjúból³⁵ azonban

³¹ Berényi Emőke: Egy provincia válsága. *Tiszatáj*, 2014/11. 106–109.

³² Danyi Zoltán: *A dögeltakarító*. Budapest: Magvető, 2015.

³³ A regény kapcsán megemlíthetjük a belgrádi David Albahari *Kontrolni punkt (Ellenőrzőpont)* című regényét (Beograd: Stubovi kulture, 2011.), amit az egyik legjobb háborús regénynek tartok a délszláv irodalomból, és amelynek hősei szintén csellengő, elvesztett katonák valahol a háborúban, tehát egy meghatározhatatlan, mégis ízig-vérig délszláv helyszínen. Noha aligha mutatható ki közvetlen hatás Albahari és Danyi műve között, a feldolgozás módja, a regények hangulata hasonló, „nem véletlenül”, mondhatnánk.

³⁴ Bencsik Orsolya: A háború az háború az háború az háború. *Műút*, 2016/056. <https://muut.hu/archivum/19892> (Letöltés ideje: 2023. április 25.) és Mikola Gyöngyi: „Elmondani a magyaroknak”. *Kalligram*, 2015/10. <http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2015/XXIV.-evf.-2015.-oktober/Elmondani-a-magyaroknak-Danyi-Zoltan-A-doegtakarito> (Letöltés ideje: 2023. április 25.)

³⁵ Például I. interjúmat: Szerbhorváth György: Danyi Zoltán: Ebben a háborúban a női test harctér volt. *Librarius.hu*, 2015. október 31. <https://librarius.hu/2015/10/31/>

kiderül, hogy *A dögeltakarító* aligha traumafeldolgozás, amennyiben Danyinak ilyen traumái nem voltak, s maga mondja, hogy ha a saját traumáit akarta volna feldolgozni, a szöveget ki sem adja a kezéből. Igaz, húsz évig hordozta magában azt a fájdalmat, amit e kötetben most ki akart írni. Úgy érezte, hogy az áldozatok a közelében vannak, vagy akár az elkövetők – „nagyreszt Srebrenica miatt írtam meg a könyvet”. Ugyanakkor érdekes, hogy a főhős identitása mindig lebeg – és nem csak azért, mert keresi –, de kiderül, hogy jugoszláviai/szerbiai magyarról van szó, aki azonban olykor tahó is. És már itt megjelenik az a motívum, ami második regényében is, hogy a főhős írni akar – folyton tintát és papírt akar venni –, bár ez esetben ez sem megy neki. Ám akárkiről is beszélünk, a főhős vagy az elbeszélő (Danyi) lényege vagy problémája ugyanaz: mit lehet kezdeni a háborús traumákkal, van-e kiút, hová lehet elmenekülni, egyáltalán hol van szabadság és biztonság, és mindeközben segíthet-e bármit a művészet, a *kiírás*?

Danyi Zoltán egy interjúbán el is mondta mindezt, érdemes idézni:

„Nem gondolom, hogy a háború tett íróvá, de a saját hangomat akkor találtam meg, amikor a háború témáján kezdtem dolgozni. Már húsz éve foglalkoztam írással, amikor az első regényemet írni kezdtem. Addig sok mindent írtam, verset, elbeszélést, esszét, voltak köztük jobb és rosszabb szövegek, de akármilyenek voltak, mindig úgy éreztem, hogy valami hiányzik belőlük. Amikor húsz év után a háborúról kezdtem írni, akkor egyszerre minden megváltozott, többé nem érdekelt, hogy jó vagy rossz, amit csinálok, nem érdekelt, hogy regényt vagy nem regényt írok, mivel úgy éreztem, végre a saját hangomon beszélek, a saját könyvemet írom.”³⁶

Ilyen értelemben Danyinál a saját identitás, a trauma kérdése és a művészet, az írás szervesen és végül tudatosan kapcsolódik össze, hangsúlyozzuk, hogy az önéletrajziség mellékes elemnek tekinthető, bár második regényében éppenséggel sok minden kirajzolódik, már annak, aki ismeri őt, csakhogy ettől nem lenne kiváló a regény.

Danyi Zoltán második regénye, a 2021-ben megjelent *A rózsákról*³⁷ majdnem dupla terjedelmű, mint az előző, de nem emiatt mondható az utóbbi idők egyik, ha nem a legnagyobb magyar regényének (e sorok írójának elfogultsága mellett). Az önéletrajzi elemekbe könnyű lenne belemenni: az én-elbeszélő egy kisvárosi (zentai) rózsatermesztő, másfelől komplexusos férfi, aki beteg is, tönkremegy a kapcsolata is. A nagy kérdés: egy traumatizált ember hogyan találhatja meg ismét önmagát? Az elbeszélő hosszú-hosszú, mondhatni monomániás monológokban tér

danyi-zoltan-ebben-a-haboruban-a-noi-test-harcter-volt/ (Letöltés ideje: 2023. április 25.)

³⁶ Mátraházi Zsuzsa: Danyi Zoltán: A magyarországi magyaroknak sikerült saját magukból is ellenséget csinálniuk. *HVG*, 2022. szeptember 6. https://hvg.hu/360/202235_danyi_zoltan_iro_kockazatokrol_tereyosztondijrol_tuskes_szirmok (Letöltés ideje: 2023. április 25.)

³⁷ Budapest: Magvető, 2021.

vissza ugyanoda (felidézve Thomas Bernhard prózáját), traktátusokat hallhatunk a háborúról (a stílus mellett a téma részben ismét Bernhardot idézi), ennek kapcsán arról is, miért nincs gyereke (ez pedig Kertész Imrét eleveníti fel).

A rózsákról egyébként a magyar kritika magasra értékeli mint egy olyan történetet, ami arról szól, hogy „a délszláv háború hogyan nem tud sehogyan se véget érni. *A dögeltakarító*ban a főszereplő folyamatosan papírt meg tintát akar vásárolni, és tulajdonképpen ami ott nem sikerül, az *A rózsákról* elbeszélőjének sikerül. Kimondani a háborút, és ezáltal valamelyest feldolgozni a háború okozta traumát”. De nem minden a háború: „A főhős traumái inkább a szegénységről, a bizonytalanságról szólnak. Közben elejti azt a nekem iszonyú fájdalmas mondatot, hogy régen még voltak barátaim.”³⁸ De más is arra hívja fel a figyelmet, hogy nem lehet mindent „olcsó módon” a háborúra fogni, mert a főhősnél az állandó félelem már előtte is jelen volt, kezdve az anyja agresszivitásától az apával való konfliktusokig, aki semmirekellőnek tartja magát, miközben a katonaságot is megússza, ezt az apa rózsákkal fizeti ki, illetve az anyja után akarta küldeni Magyarországra. Mert az apa is boldogtalan, és nem akarja, hogy a fia is az maradjon. Másfelől a regény a főhős gyógyulástörténeteként is olvasható, ha nincs is happy end. Mindebbe érdemes egy kicsit részletesebben belemenni.

A regény tehát, akárcsak Bencsik prózája, ismét nem csak a saját traumákra koncentrál, azok pedig itt is generációkon át öröklődnek, avagy keletkeznek újabbak és újabbak. Így anyyiban is önéletrajzi lehet (ezt pontosan nem tudom, de nem is érdekes: képzeljük el), hogy az anya magyarországi születésű, akinek az 56-os forradalom során nem sikerült átszöknie Ausztriába, majd a Vajdaságba ment férjhez az én-elbeszélő apjához: „... el akart menekülni egy olyan országból, ahol mindenféle kötelékek vannak, és persze a háború elején is megértettem őt, mikor azt mondta apámnak, hogy neki semmi köze ehhez az egészhez, semmi köze a szerbek és horvátok háborújához, mondta, és nem akarja megvárni, hogy apámat is elvigyék, és nem akarja megvárni, hogy apám is hazajöjjön, és főleg nem akarja megvárni, hogy apám is késeket tologasson a babakocsiban, mint ahogy anyám apja, a magyarországi nagyapám, akinek sikerült élve hazajutnia az orosz frontról...”³⁹ Majd az anya távozott, visszatért Magyarországra. Mindezt azért emeltem ki, mert jól szemlélteti, hogy nem „elég”, hogy valaki traumatizálódik, hanem még a szülei traumái is eléje kerülnek, ezekkel is foglalkoznia kell – amit transzgenerációs traumának nevezünk.

Danyinál explicite jelenik meg a háború és az otthontalanság kapcsolata is (mint például Végel Lászlónál és másoknál). Az én-elbeszélőről kiderül, hogy a háború előtt, mintha sejtett volna valamit, fél évig nem beszélt, bár maga sem

³⁸ Puskás Panni kritikus véleménye. In: *ÉS-kvartett*: Danyi Zoltán *A rózsákról* szóló regényéről. *Élet és Irodalom*, 2022/9. március 4. <https://www.es.hu/cikk/2022-03-04/es-kvartett-danyi-zoltan-a-rozsakrol-cimu-regenyerol.html> (Letöltés ideje: 2023. március 11.)

³⁹ Danyi, 2021. 75–76.

tudja, hogy miért hallgatott, hogy vajon tényleg a háborút érezte-e meg? Az apja a háború kitörésekor azt akarta, menjen át Magyarországra az anyja után, csak hogy „mi” más magyarok vagyunk, és a magyarországi magyarok „balfaszok”. S úgy dönt, ő marad, épp az apai tanács ellenére is.⁴⁰ Eközben a (regényben elképzelt) feleség egyszer aztán azt írta neki, hogy ne keresse többé, elmegy innen: „...és igaza volt az apjának is, mondta, mert az apja előre figyelmeztette, hogy ebben az országban nem lehet megmaradni, ez az ország még mindig büzlik a halottaktól [...] és ő képtelen gyereket szülni ebben a hullaszagban... [...] Szerbiában mindenki bolond, és mindenkinek tele van a feje halottakkal, úgyhogy elege van...”⁴¹

S folyamatosan azzal küzd – tipikus vajdasági magyar léthelyzet –, hogy mi lett volna jobb, ha elmegy katonának,⁴² vagy ha átköltözik: „az élete lehet, hogy könnyebb lesz, de ezért valamilyen árat kell fizetnie, mert ha Magyarországon él az ember, akkor lehet, hogy egy idő után ő maga is balfasz lesz. A háború alatt sokan úgy gondolták, hogy balfasznak lenni még mindig jobb, mint kicsupált gyomként szikkadni a napon, ezért aki tehet, időben lelépett, elhúzott innen a gecibe”. A szerencsésebbje nyugatra, mások Magyarországra, sokan katonaszökevényként, ami neki fuvarosként jól jött, hisz szállította Szegedre az anyákat, feleségeket látogatóba emigrált férjükhöz. Mindezt aztán 1999-ben betetőzte a NATO-bombázás, éppen olaszokkal üzleteltek, de végül nem tudták eladni a rózsákat sem. Majd útnak indul, akárcsak a *dögeltakarító*, aztán Belgiumban a belgákat szidja, „Bécsben az osztrákokat, Belgrádban a szerbeket, Budapesten pedig a magyarokat szidtam [...] és mikor a magyarországi magyarokat szidtam, akkor részben magamat is szidtam, hiszen anyai ágon magyarországi vagyok, így tehát félig-meddig én is balfasz vagyok...”⁴³ Az etnikai identitáskeresés spirálszerűen tér vissza a regényben, tízoldalanként pörgünk a szerzővel, akit végül rosszullétek fognak el. „Mégse foghatom a háborúra, mindent a háborúra fogni túl egyszerű volna.”⁴⁴ Majd végül ez jut az eszébe a sárga futórózsákat nézve a francia tengerparton:

⁴⁰ „Jobb, ha átmegyek én is a magyarokhoz, mondta, mert abban az időben így mondtuk, ha Magyarországról beszélünk, hogy átmegyünk a magyarokhoz, hogy átugrunk bevásárolni a magyarokhoz, mindig így mondtuk a háború előtt, habár mi is magyarok voltunk, csak más-milyen magyarok, abban az időben legalábbis még nagyon más-milyenek voltunk, úgyhogy eszem ágában se volt átmenni hozzájuk, a magyarországi magyarokhoz, abban az időben még legalábbis úgy gondoltuk, hogy a magyarországi magyarok balfaszok, ugyanolyanok, mint a lengyelek, a románok, a keletnémetek és a csehszlovákok, és mikor azon a meleg júniusi reggelen apám odajött hozzám, és azt mondta, hogy át kell mennem a magyarokhoz, akkor fél év hallgatás után megszólaltam, és azt mondtam neki, hogy nem megyek.” Danyi, 2021. 110–111.

⁴¹ Danyi, 2021. 146–147.

⁴² „Ilyenkor sajnálom, hogy nem voltam katona, sajnálom, hogy felmentettek azokkal a papirokkal, melyekért apám nagyon sok rózsával fizetett.” Danyi, 2021. 260.

⁴³ Danyi, 2021. 298.

⁴⁴ Danyi, 2021. 355.

„Szerbiában többé nem lehetek otthon, és soha nem leszek otthon Magyarországon sem, a balfasz magyarországi magyarok közt, akiket néha szerettem, néha irigyeltem, néha pedig ki nem állhattam őket, azért utáltam őket, mert nekik van hazájuk, olyan, amilyen, de legalább van nekik, nekem viszont nincs, és már valószínűleg nem is lesz. Még sincs ebben semmi szomorú vagy tragikus vagy súlyos, egyszerűen csak így van, és ez így természetes.”⁴⁵

A következő, hosszabban idézendő passzus azonban még inkább összebolygatja a szálakat, minden mindennel összefügg (így a párkapcsolattal és a gyerekvállalással is):

„Sokáig járkáltam Brüsszel utcáin, és közben arra gondoltam, hogy mindent nem lehet ugyan a háborúra fogni, de a megszállott keresést, az igazság kényszeres keresését nyugodt lélekkel a háborúra foghatom [...] a hazugság mindent előntött, és úgy érezted, hogy nem kapsz már elég levegőt, úgyhogy a háború miatt volt, ezeket a nehéz gondolatokat a feleségemről és a gyerekről a háború miatt gondoltam, mert az igazság az, hogy a szerbek se gyereket akartak, a szerbek fiúkat akartak, akik a horvátok és a bosnyákok ellen harcolnak, ha pedig lányokat akartak, akkor csak azért akartak lányokat, hogy fiúkat szüljenek, egy újabb nemzedéket, akik ha felnőnek, a bosnyákok és az albánok és a magyarok ellen harcolnak, és így tovább, újabb és újabb nemzedékek, újabb és újabb háborúk, gondoltam.”⁴⁶

De mégis, derül ki, ezáltal tudta világosan végiggondolni az életét, összerakni saját magát – nagy kérdőjelekkel –, hogy konklúzióként, miközben a regény még folyik tovább, ezt szögezze le:

„Nincs rendes munkám, nincs feleségem, nincs gyerekem, semmi nem lett belőlem. Ez vagyok én, ez a semmi, gondoltam, de lehet, hogy éppen ez a semmi a szabadság, lehet, hogy csak ebben a semmiben lehetek szabad, ez jelenti a szabadság színtelen rózsáját.”⁴⁷

Danyi regénye tehát, sablonosan mondva, sok kérdést tesz fel, olykor bizonytalan válaszokat adva, hogy aztán minket is végképp elbizonytalanítson. Ám ahogy ő, avagy elbeszélője megtalálja a nyelvét, hogy háborúról, identitásról, traumákról beszéljen, a kimondott, olykor tézisszerű mondatok kapaszkodót kínálnak nekünk is – bár ezt inkább csak bátortalanul kérdezem. Hiszen a toposzszerű kijelentések a vajdasági és a magyarországi magyarok közti ellentétéről a kocsmai szintet idézik, mindennapunk részei, ilyen értelemben semmitmondók. A háborús

⁴⁵ Danyi, 2021. 369.

⁴⁶ Danyi, 2021. 385.

⁴⁷ Danyi, 2021. 386.

tételmondatok sem különösebbek – viszont az adott kontextusban annál ironikusabbak –, a hősrünk pedig olykor végképp nagyon esetlen, sőt, „balfasz” – mint mindnyájan. Illetve ez is egy kérdés.

Moralizálás nélkül

Végül térjünk vissza Topolyára, szintén itt született és nevelkedett Bencsik Orsolya kortársa, az 1984-es születésű Terék Anna. Sikeres drámák mellett elsősorban költőként tartják számon – jelentős kritikai-szakmai siker mellett –, és noha első kötetében is jelen van az elvándorlás, a haza, az otthon, az idegenség kérdése,⁴⁸ sőt, kortársai körében kisebb kultusza is lett e műnek, itt utóbbi két verseskötetére térek ki.

Ám előbb ki kell emelnünk, hogy Terék Anna Budapesten végzett pszichológusként, és ma is szakmájában dolgozik, főleg hátrányos helyzetű roma gyerekekkel foglalkozik. Szakdolgozatát 2012-ben írta meg, és ebben a poszttraumatikus stressz-zavarnak a párkapcsolati kötődésre gyakorolt hatását vizsgálta, közvetlenül azt, hogy generációjára, amelynek tagjai az 1999-es NATO-bombázásokkor voltak 14-15 évesek, milyen hatással voltak ezek az események. És mint egy interjúban elmondta, kutatása során a megkérdezettek jelentős részénél tapasztalta a bizonytalan elköteleződést, a magas fokú szorongást, noha akkor már tizenhárom év elmúlt a bombázás óta –, „és noha sok barátommal úgy emlékeztünk, hogy nem volt olyan szorongató időszak, amin keresztülmentünk, mégis sokunkban nyomot hagyott”.⁴⁹ A traumák átélése és feldolgozása tehát kutatóként lett a témája, majd erősen megjelent költészetében is. Terék Anna a bombázás első napjait ugyan menekültként Budapesten élte át testvérével, de aztán hazatértek, és a következő hónapok az állandó szirénázás, félelem közepette teltek, miközben az egész évtizedet áthatotta a bizonytalanság, a tévéképernyőről ömlő erőszak, de az aggodalom amiatt is, hogy velük kisebbségekkel, azaz vajdasági magyarokkal mi fog történni, vajon „sorra kerülnek-e”.

A 2017-ben kiadott *Halott nők*⁵⁰ időközben horvát és német nyelven is megjelent, ebben halott, félig vagy élőhalott nők mondják el háborús nersukat öt ciklusban. Többnyire patriarkális környezetben járunk, itt van előttünk Szarajevó, a NATO-bombázás, a legbrutálisabb háborús események, a nők megerősökölése, a szenvedés. Persze szó sincs valamiféle önéletrajzi elemekről, de Terék költészte a legjobb példa arra, hogy nem kell háborúban lenni ahhoz, hogy a háborút belül

⁴⁸ Terék Anna: *Duna utca*. Újvidék: Forum, 2011.

⁴⁹ Szerbhorváth György: „Perverz dolog a szenvedésről írni.” Beszélgetés Terék Annával. *Élet és Irodalom*, 2021. 48. <https://www.es.hu/cikk/2021-12-03/szerbhorvath-gyorgy/perverz-dolog-a-szenvedesrol-irni-.html> (Letöltés ideje: 2023. február 5.)

⁵⁰ Újvidék – Budapest: Forum – Kalligram, 2017.

valahogyan átéljük és arról írunk. Persze, mint maga is megjegyezte: „Perverz dolog a szenvedésről írni.” Ugyanakkor, erre rímelve azt is mondhatnánk, hogy „perverz” lenne e verseket elemezni...

Szintúgy a poszttraumas irodalom jelentős és megrázó darabja Terék Anna következő kötete, a *Háttal a napnak*.⁵¹ (E verseket is hosszú időn át írta, kb. egy időben a *Halott nők* verseivel.) Ennek középpontjában édesapja halála áll, illetve az apa alkoholizmusa, az apa és a család szenvedése. Ám szoros az összefüggés a háborúval, hisz az apát is elviszik tartalékosként, az alkohol is ekkor válik jelentős problémává. Itt a szövegünk elején említett Stephen Bozen-történet köszön vissza: a család a kaszánya előtt találkozik a katona apával, aki vélhetően már be is van rúgva. Kilopta a családnak a fél kaszányát, és végül nem vitték el harcolni. Mégis: „Aztán vége lett a tartalékoságnak / de a csontjai mellett ott maradt / a szövetek közé tapadt / valami, ami egyre csak itatta.” (*Fekete hó* c. vers.)

Teréknél található meg leginkább a morális dimenzió, amennyiben a *Halott nők* esetében más nők sorsát eleveníti fel, örökíti meg – teljesen mindegy, hogy fiktív esetekről van-e szó, vagy hallott történetekből álltak össze a mozaikok –, azaz emlékezik és emlékeztet a háború borzalmaira, kiemelten a nőkére, vagy például azokéra, akik elvesztették öccsüket, vagy az apákra emlékeznek, de szóba kerülnek az emigránsok is. Tematikailag Terék e kötete – cím ide vagy oda – szorosan kapcsolódik a már emlegetett témákhoz, és azokat dolgozza fel műfajilag másképpen, mint a korábban említett művek, egyszersmind magasra téve a léceket. (Ez azonban irodalomkritikai szempont, mi itt inkább szociológiai jelentőségét emelnénk ki, ti. a témák kapcsolódási pontjait a többiekkel.) Terék annyiban is más, ha már a morális dimenziót említettük, hogy a moralizálás cseppnyi szándéka nélkül tesz eleget ama imaginatív elvárásnak, amiről a korábban említett Sebald elmélkedett, vagyis versei nem engednek bennünket felejteni, és talán még Danyinál is erőteljesebben tárja elénk a háború valóságát, brutalitását. Ám Teréknél ez inkább kiírás, viszont semmint programatikus, szándékos emlékezetpolitikai akció, sokkal inkább belülről jön – legalábbis olvasás közben ezt érezzük –, mintsem hogy valamilyen társadalmi konvenciónak, elvárásnak tegyen eleget a múlttal való szembenézés vagy egyszerűen az emlékezés jegyében.

Zárásképpen

Terjedelmi okokból sajnos pár szerzőt, illetve műveiket nincs módunk kiemelni a fiatalabb vajdasági magyar írógenerációból, pedig akadnának még, ha nem is élnek már a Vajdaságban. De kétségtelennek tűnik, hogy számukra is meghatározó volt – még ha primer élmények nélkül is – a délszláv háború, mindaz, ami

⁵¹ Újvidék – Budapest: Forum – Kalligram, 2020.

a médiából, a környezetből, a családból rájuk ömlött, amit maguk is elszenvedtek. De legtöbbjük nem csak úgy odaült az asztalhoz, „aztán írta, ami jött” (ahogyan mondani szokás), hanem kitartóan és aprólékosan dolgozott hosszú éveken át, tudatosan keresve a nyelvet, sőt, felhasználva irodalomtudományi vagy éppen pszichológiai tudását, hogy ezáltal is elkerüljék a tipikus háborús irodalom csapdait.

Vagy ahogy Gilles Deleuze írta éppen Marcel Proust kapcsán: „Csak akkor keressük az igazságot, ha egy konkrét szituáció készlet minket erre, ha egyfajta erőszakot szenvedünk el, amely erre a kutatásra kényszerít bennünket.”⁵²

ELEMZETT MUNKÁK

- Aaron Blumm: Csáth kocsit hajt. Újvidék: Forum, 2016.
 Bencsik Orsolya: *Énekes Krisztina rongyikái*. Újvidék: Forum, 2022.
 Bencsik Orsolya: *Több élet*. Budapest – Újvidék: Magvető – Forum, 2016.
 Danyi Zoltán: *A döngeltakarító*. Budapest: Magvető, 2015.
 Danyi Zoltán: *A rózsákról*. Budapest: Magvető, 2021.
 Orcsik Roland: *Fantomkommandó*. Újvidék – Budapest: Forum – Kalligram, 2016.
 Szakmány György: *Apa nem megy sehova*. Budapest: Palatinus, 2007.
 Terék Anna: *Duna utca*. Újvidék: Forum, 2011.
 Terék Anna: *Halott nők*. Újvidék – Budapest: Forum – Kalligram, 2017.
 Terék Anna: *Háttal a napnak*. Újvidék – Budapest: Forum – Kalligram, 2020.
 Yugovich, Robert: *Hontalan hazafi*. Robert Yugovich Média, Film és Kiadó Kft. [2014.]

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Albahari, David: *Kontrolni punkt*. Beograd: Stubovi kulture, 2011.
 Bencsik Orsolya: A háború az háború az háború az háború. *Műút*, 2016/056. <https://muut.hu/archivum/19892>
 Berényi Emőke: Egy provincia válsága. *Tiszatáj*, 2014/11. 106–109.
 Deczki Sarolta: Húsz év múlva. *Híd*, 2018/12. 29–45.
 Deduš, Marija: *Domovinski rat u proznim djelima vojvodansko-mađarskih pisaca. Domovinski rat u proznim djelima vojvodansko-mađarskih pisaca*. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2021. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:241802>
 Deleuze, Gilles: *Proust*. Budapest: Atlantisz Kiadó, 2002 [1964].

⁵² Deleuze, Gilles: *Proust*. Budapest: Atlantisz Kiadó, 2002 [1964]. 21.

- Fehér Miklós: *A tenger motívuma Sirbik Attila St. Euphemia* című regényében. In: Csányi Erzsébet: *Tenger. A VMTDK top témái*. Újvidék: Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, 2021. 9–20. <https://vmtdk.edu.rs/dokumentumok/vmtdk-top-temak-8-tenger.pdf>
- Fehér Miklós: *Posztháborús traumairodalom – vajdasági magyar irodalom*. <https://philos.rs/feher-miklos-poszthaborus-traumairodalom-vajdasagi-magyar-irodalom/>
- Krusovszky Dénes: Családi ügyek. *Magyar Narancs*, 2023. május 25. 25–27.
- Mátraházi Zsuzsa: Danyi Zoltán: A magyarországi magyaroknak sikerült saját magukból is ellenséget csinálniuk. *HVG*, 2022. szeptember 6. https://hvg.hu/360/202235__danyi_zoltan_iro_kockazatokrol_tereyosztondijrol_tuskes_szirmok
- Menyhért Anna: *Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom*. Budapest: Anonymus – Ráció, 2008.
- Mikola Gyöngyi: „Elmondani a magyaroknak”. *Kalligram*, 2015/10. <http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2015/XXIV.-evf.-2015.-oktober/Elmondani-a-magyaroknak-Danyi-Zoltan-A-doegeltakarito>
- Minois, Georges: *Az életfájdalom története*. Budapest: Corvina, é. n.
- Orcsik Roland: Az emlékezet maradványa – A délszláv háborús diskurzus autopsziája. *Kalligram*, 2011/1.
- Proust, Marcel: *Az eltűnt idő nyomában VII. A megtalált idő*. Budapest: Atlantisz, 2009.
- Puskás Panni kritikus véleménye. In: ÉS-kvartett: Danyi Zoltán A rózsákról szóló regényéről. *Élet és Irodalom*, 2022. március 4. 9. <https://www.es.hu/cikk/2022-03-04//es-kvartett-danyi-zoltan-a-rozsakrol-cimu-regenyerol.html>
- Radics Viktória: A háború mint poétikai fordulat Bosznia-Hercegovinában. *Alföld*, 2008/6.
- Sebald, W. G.: *Campo Santo*. Novi Sad: Kulturni Centar Novog Sada, 2019.
- Sebald, W. G.: *Légi háború és irodalom. A rombolás természetrajza*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2014.
- Šimon Vuletić, Viktorija: Alapos hentesmunka. Beszélgetés Orcsik Rolanddal. *Symposion*, 2016/66.
- Slapšak, Svetlana: Antonije Žalica: Trag zmajeve šape, ili jedno čitanje jugoslovenske ratne i izbegličke književnosti. *ProFemina*, 2002/29–30.
- Szerbhorváth György: „Perverz dolog a szenvedésről írni.” Beszélgetés Terék Annával. *Élet és Irodalom*, 49. 2021. december 3. <https://www.es.hu/cikk/2021-12-03/szerbhorvath-gyorgy/perverz-dolog-a-szenvedesrol-irni-.html>
- Szerbhorváth György: Danyi Zoltán: Ebben a háborúban a női test harc-tér volt. *Librarius.hu*, 2015. október 31. <https://librarius.hu/2015/10/31/danyi-zoltan-ebben-a-haboruban-a-noi-test-harcter-volt/>

Szerbhorváth György: Háború, irodalom – háborús irodalom a vajdasági magyar irodalomban (1991–2005). *Regio*, 2005/3. 89–119.

Ternovác Dániel: Egy felbomlott létforma vizuális narratívái. *Híd*, 2016/5. 78–87.

Ternovác Dániel: *Posztháborús költészet: szilánk, mítosz, álarc. A (délszláv háborús irodalom mint paradigma.)* Híd Kör Egyesület honlapja. <https://hidkor.com/publication/348-poszthaborus-kolteszet-szilank-mitosz-alarc>